

۲۹۹۷۴

باسمہ تعالیٰ
از ان رسالہ کے نام
۱۷/۹/۲۰
ساجد رضا

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ»

تحلیل و بررسی از ضائع نسر سلطان محمود غزنوی

استاد (اہنما):

جناب آقای دکتر خلعتبری

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر البرز

۱۴۳۶۸

پژوہش:

محمد اسماعیل ابوالحسنی

کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بہشتی

سال تحصیلی ۷۷-۷۶

۱۶۹۷۴

تقدیم به؛

**همسر مگه مونس و مشوقم در
تمام امور زندگی بوده و هستند.**

فهرست مطالب

۱ مقدمه

بخش اول: ترکان و علل توجه آنان به ایران و اسلام

فصل اول

عنصر ترک

۷ معانی مختلف واژه "ترک"

۹ خاستگاه اولیه ترکان

۱۱ اخبار اساطیری ترکان در منابع اسلامی

۱۱ «یافت پدر ترکان»

۱۳ اخبار اساطیری ترکان بنا به روایات غیر مذهبی

۱۶ چگونگی تشکیل حکومت ترکان

۱۷ ارتباط ترکان با ایران در دوره ساسانی

۱۸ ارتباط ترکان با ایرانیان در دوره انوشیروان

فصل دوم

دلایل توجه ترکان به ایران

۲۳ ۱- دلایل جغرافیایی در فرار ترکان از آسیای مرکزی

۲۳ الف) دلایل طبیعی

۲۴ ب) دلایل اقتصادی

۲۵ ۲- جاذبه‌های جغرافیایی ایران برای ورود ترکان

۲۵ الف) جاذبه‌های طبیعی

- ۲۶ (ب) تجارت غلامان ترک
- ۲۷ (ج) نقش خصوصیات اخلاقی ترکان در رونق تجارت برده
- ۲۸ ۳- دلایل سیاسی و اقتصادی در فرار ترکان از آسیای مرکزی
- ۲۸ الف) جنگهای داخلی ترکان
- ۲۸ (ب) عامل سیاسی و اقتصادی تجارت ابریشم
- ۳۰ ۴- جاذبه‌های سیاسی - مذهبی - اجتماعی ایران برای ورود ترکان
- ۳۰ الف) عامل مذهبی
- ۳۱ (ب) عامل سیاسی
- ۳۲ (ج) عامل اجتماعی

فصل سوم

علل گرایش ترکان به اسلام

- ۳۳ الف) انطباق تعالیم اسلام با خصلت ترکان
- ۳۴ (ب) روابط بازرگانی ترکان با جهان اسلام
- ۳۵ (ج) نقش مبلغان اسلامی در مناطق ترک‌نشین
- ۳۶ ترکان در دستگاه خلافت
- ۳۷ الف) ترکان در دربار معتصم
- ۳۸ (ب) نافرمانی ترکان از دستگاه خلافت

فصل چهارم

ترکان در دستگاه سامانیان

- ۴۱ الف) ورود ترکان به ماوراءالنهر

- ۴۲ (ب) ترکان در دربار سامانی
- ۴۴ (ج) نتایج ورود و استیلای ترکان در حکومت سامانی
- ۴۵ ۱- اطاعت کامل دستگاه اداری از ترکان
- ۴۶ ۲- باب کردن رسم واگذاری زمین به امرای ترک
- ۴۷ ۳- اعمال نفوذ در انتخاب جانشینان سامانی
- ۴۸ ۴- تمرد سران ترک از حکومت سامانی
- ۴۹ ۵- قدرت یابی فوق‌العاده ترکان غزنوی
- ۵۰ ۶- مصادره اموال مردم
- ۵۰ ۷- از بین بردن خاندانهای قدیمی ایران
- ۵۱ ۸- رواج تعصب دینی

فصل پنجم

بررسی اجمالی سلسله سامانی

- ۵۲ (الف) نسب سامانیان و چگونگی تأسیس این سلسله
- ۵۳ (ب) اقدامات مثبت و ترقی خواهانه سامانیان
- ۵۵ (ج) عوامل انقراض سلسله سامانی
- ۵۵ ۱- همراهی نکردن روحانیان
- ۵۷ ۲- درگیری با زمینداران محلی و دهقانان
- ۵۸ ۳- عدم تنوع نژادی در سپاه سامانی
- ۵۸ ۴- نارضایتی کشاورزان و پیشه‌وران
- ۶۰ ۵- مالیات بر ارث

- ۶۰ ۶- فعالیت فرقه اسماعیلیه
- ۶۳ ۷- اختلاف بین عناصر دیوانی و لشکری
- ۶۵ ۸- جدا شدن آلتکین از حکومت سامانی
- ۶۶ ۹- شورش سیمجوریان و تمرد ترکان دربار سامانی
- ۷۱ ۱۰- عوامل اجتماعی و اقتصادی

بخش دوم: غزنویان

فصل اول

- ۷۸ وجه تسمیه غزنین
- ۷۹ بنیانگذار و شخصیت‌های اولیه غزنویان
- ۷۹ ۱- آلتکین
- ۸۳ ۲- اسحاق بن آلتکین
- ۸۴ ۳- بلکاتکین
- ۸۵ ۴- پیری تکین
- ۸۶ ۵- سبکتگین
- ۸۷ اقدامات سبکتگین
- ۹۱ ۶- سلطان محمود بن سبکتکین

فصل دوم

درگیریها و مناسبات غزنویان

- ۹۶ الف) انگیزه و نتایج حملات سلطان محمود به هندوستان
- ۱۰۵ ب) مناسبات سلطان محمود با آل زیار و آل بویه

- ج) رفتار و فجایع محمود پس از فتح ری ۱۰۹
- د) سیاست و روابط محمود با قراخانیان ۱۱۲
- ه) سلجوقیان در ارتباط با سلطان محمود غزنوی ۱۱۸
- و) روابط و مناسبات سلطان محمود با خلیفه عباسی ۱۲۳

فصل سوم

اوضاع اداری در عهد غزنویان

- بذله‌گویان و نقش آنها ۱۳۰
- جاسوسان و نقش آنان در دوره غزنویان ۱۳۲
- دیوانها و وظایف آنها در دوره غزنوی ۱۳۵
- دیوان برید ۱۳۵
- پیک صلح و عروسی ۱۳۶
- دیوان محتسب ۱۳۷
- مناصب درباری ۱۳۸
- وزرای سلطان محمود غزنوی ۱۴۰

فصل چهارم

موقعیت طبقات در عهد غزنویان

- الف) اتکاء محمود به اشراف زمینداران و حمایت از آنها ۱۴۵
- ب) ثروت طبقات ممتاز ۱۴۶
- ۱- ثروت و موقعیت اشراف ۱۴۶
- ۲- دارای آلتکین ۱۴۸
- ۳- ثروت شعرای درباری ۱۴۸

- ۱۴۹ (ج) طبقه سپاهی
- ۱۵۱ (د) وضع سپاهیان در دوره غزنوی
- ۱۵۲ (ه) موقعیت کشاورزان
- ۱۵۵ (و) دهقانان
- ۱۵۶ (ز) بازرگانان
- ۱۵۷ (ح) راه تنبیه عناصر گناهکار
- ۱۶۲ (ط) مبارزه با راهزنان
- ۱۶۳ (ک) روحانیان
- ۱۶۵ (ل) زنان در دوره غزنوی
- ۱۶۷ (م) ازدواج با انگیزه‌های سیاسی و اقتصادی

فصل پنجم

نگاهی کلی به عهد غزنویان

- ۱۶۸ نسب و سیاست غزنویان
- ۱۶۹ تشریفات و مراسم در دوره غزنوی
- ۱۷۰ اوضاع اجتماعی و اقتصادی مردم در عهد محمود غزنوی
- ۱۷۲ محیط اجتماعی و درباری در دوره غزنویان
- ۱۷۴ استبداد محمود غزنوی
- ۱۷۵ رفتار محمود با ابوریحان بیرونی
- ۱۷۶ مذهب و سیاست مذهبی سلطان محمود
- ۱۸۰ داستانهایی از محمود غزنوی
- ۱۸۳ آزمندی و مال دوستی سلطان محمود
- ۱۸۵ مرگ محمود و خصایل او
- ۱۸۹ کتابنامه

«باسمه تعالی»

مقدمه

خاستگاه اولیه اقوام صحراگرد و از جمله اقوام ترک، آسیای مرکزی می باشد که آن هم بخشی از آسیاست، که از دریای خزر تا دیوار عظیم چین را در بر می گیرد.

کشور ایران به علت همجواری بودن با موطن این اقوام بیابانگرد از دیرباز و در طول تاریخ، همواره مورد توجه شان بوده است. زیرا ایران سرزمین کشاورزی و پیشه‌وران شهری زحمتکش بود و دهقانان روی زمین مستقر و به کشت و زرع مشغول بودند. ولی توران عرصه جولان اقوام بدوش بود. این اقوام مهاجم گاهی در شکل تورانیان و زمانی در هیأت سکاها و هیاطله و زمانی هم به صورت ترکان خودنمایی کرده‌اند.

در ابتدا با نفوذ و سپس تسخیر ماوراءالنهر توسط ترکان و تبدیل آن به ترکستان غربی، تضاد در شیوه زندگی و معیشت، جای خود را به تعارض میان دو نژاد ترکان و ایرانیان داد.

این تعارض و درگیری که از زمان خسرو اول آغاز شده بود تا زمان خسرو پرویز و جانشینان او ادامه پیدا کرد و با شکست ترکان در این زمان علیرغم حملات بسیاری که به سرزمین ایران انجام دادند، امواج بزرگ تهاجم ترکان به ایران تا دوره‌های اسلامی بر نخاست.

تا اینکه اسلام مرزهای ایران را در نور دید و ماوراءالنهر و قسمتی از آسیای مرکزی را فتح کرد، مهاجرت سیل آسای ترکان را به ایران شتاب بیشتری بخشید و دلایلی چند از جمله به بردگی و اسارت گرفتن آنان توسط جنگجویان مسلمان که وارد سرزمین ترکان شده بودند و بفروش رساندن آنان در قلمرو خلافت عباسی و نیز استفاده از وجود این غلامان ترک توسط دستگاههای سامانی و عباسی جهت کارهای نظامی و حفاظتی و بعداً حکومتی، موجب گردید که ترکان آرام آرام قدرت را بدست گیرند. چرا که ترکان با پذیرش اسلام حق توطن در ماوراءالنهر و سرزمینهای اسلامی را پیدا کردند و چون اسلام نظام طبقاتی ایران ساسانی را فرو پاشیده بود، لذا هر برده و غلامی می توانست

به محض بدست آوردن فرصت به مقام عالی‌ئی برسد. و به این ترتیب مرز میان ایران و ترکان از بین رفت و آن دژ استوار و سدّ محکمی که در مقابل ترکان قرار داشت آرام‌آرام فرو ریخت.

رخنه آرام و تدریجی ترکان به سرزمینهای ایرانی آسیای میانه، پس از سقوط سامانیان شدت یافت به گونه‌ای که متدرجاً نام ماوراءالنهر عربی به ترکستان مبدّل شد و نامهای جغرافیایی ترکی پدید آمد.

هنگام هجوم و مهاجرت ترکان، ایران به لحاظ وضعیت سیاسی و اجتماعی و اقتصادی در رنج است. به این مفهوم که وجود حکومت‌های متقارن و کشمکشهای سیاسی، نظامی مانع از پیدایی هر گونه حکومت مرکزی شده بود.

و درگیریها و جنگهای مدام آنان با یکدیگر، مردم را از هستی ساقط و ناتوان ساخته بود و زمینه را برای ورود یا یورش هرگونه دشمن خارجی آماده ساخته بود.

نتیجه عملکرد دستگاه خلافت عباسی که از وجود غلامان ترک بهره‌گرفت و آنان را در مقابل اعراب و ایرانیان در انجام امور و تدابیر حکومتی مورد توجه قرار داد و به آنان تکیه نمود و نیز سلسله‌های محلی مثل سامانیان، که از دستگاه خلافت بغداد پیروی می‌کردند و از غلامان ترک برای گارد حفاظتی و کارهای حکومتی استفاده نموده و برای پیروزی بر رقبای سیاسی و جنگهای خارجی بهره‌وری می‌کردند و حتی کودکان آنها را برای کارهای نظامی تربیت می‌نمودند، این عوامل باعث گردید یک نوع چشم‌انداز مثبتی برای ترکان جهت حرکت به سوی ایران بوجود آید. و شمار ترکان در ماوراءالنهر و قلمرو خلافت و دستگاههای حکومتی محلی، چه از راه داد و ستد بردگان و چه از راه جایگزین شدن گروهی و قبیله‌ای آنان در سرزمینهای اسلامی فزونی یابد، و بالاخره از بطن دولت سامانی، حکومتی ترک‌نژاد در ایران بوجود آمد.

تأسیس حکومت غزنوی در شرق ایران، نمایشگر سدشکنی بزرگ قدرت ترک در برابر سلسله‌های بومی است و آنرا باید نشانه‌ی فرو ریختن خطوط دفاعی ایرانیان در منطقه ماوراء سیحون و جیحون دانست.

غزنویان از حال و هوای دولت رو به اضمحلال سامانی، پدید آمدند و مؤسس این سلسله یکی از غلامان ترک بنام آلتکین بود که به خدمت امرای سامانی درآمد بود. و در زمان عبدالملک سپهسالار خراسان گشت. که با مرگ عبدالملک، با کمک ابوعلی بلعمی برای به حکومت رساندن شاهزاده دلخواه خود و شکست او در این ماجرا، به غزنه گریخت و در آن مأمون رخنه‌ناپذیر مستقر شد.

پس از مرگ او، سبکتگین دامادش، متصرفات دولت غزنه را از هر سو گسترش داد و بر اقتدار خود افزود و در نتیجه مورد توجه دربار بخارا قرار گرفت و از ایران سامانی در مقابل سرکشیها و فزونخواهیهای سرداران متمرّد از جمله فائق خاصه و بکتوزون حمایت نمود.

محمود جانشین او با غلبه بر برادر و اظهار انقیاد نسبت به امیر منصور سامانی، حکومت خود را در غزنه مورد تأیید بخارا قرار داد. و پس از قتل امیر منصور توسط فائق و بکتوزون، به کینه‌خواهی امیر سامانی برخاست و خراسان را از چنگ بکتوزون باز گرفت و در سال ۳۸۹ هـ ق / ۹۹۹ م بر همه دشمنانش پیروز شد و در خراسان بنام القادر بالله خلیفه عباسی خطبه خواند و خلیفه نیز عهد و لوی خراسان را برای او فرستاد و او را یمین‌الدوله و امین‌المله لقب داد.

با آمدن فرمانروای قراخانی (ایلک‌خان ترک)، قلمرو آن سامان بین محمود غزنوی و او تقسیم شد و جیحون مرز آن دو تعیین گشت. و بدین ترتیب محمود غزنوی موفق شد جای سامانیان را در خراسان اشغال کند و حکومت ترک‌نژادی را برای اولین بار در ایران تأسیس نماید.

همچنانکه در متن آمده است، حکومت محمود موجب رفاه و آسایش توده مردم نشد، جز علما و شیوخ و درباریان و متعلقانی که آلت بی‌اراده سیاست او بودند و نظامیانی که در اثر غارتگریها و کشتار در هندوستان، ثروت هنگفتی بدست آوردند. اخذ مالیاتهای گزاف که به قول عتبی مردم را «همچون گوسفند پوست می‌کنند» موجب شد که اقتصاد مملکت سقوط کند و کشاورزان تقریباً از زراعت و تلاش دست بکشند و نبودن تأمین اجتماعی و آسایش فکری باعث شد که کمتر تن به کار

بدهند، مردم دچار قحطی و گرسنگی بودند، او برای شخصیت انسانی ارزش و مقامی قائل نبود. طبعی مستبد داشت. در بعضی مواقع تعصب بسیار نشان می‌داد و با شعارهای فریبنده، عده‌ای از مردم را بنام مجاهدین اسلام برای لشکرکشی‌های غارتگرانه، دور خود جمع می‌کرد. غالباً غیر از آنچه که مربوط به شریعت می‌شد از خلیفه اطاعت نمی‌کرد. املاک اشراف عمده را مصادره و بر املاک شخصی خود می‌افزود. گاهی با بهانه‌های ته‌بُرد و نافرمانی آنان و گاهی اتهام «بددینی» و «بی‌دینی» موجب تعدیهای وحشیانه او می‌شد.

اینکه چرا ایران اسلامی در قرن چهارم و پنجم هجری ناگهان از اوج درخشش و شکوفایی علمی فرود آمد و قدرت خلاقانه و ابتکار خود را که می‌توانست با اقتباس اندیشه‌های خارجی و تطبیق آن با خصوصیات روحی و فکری و اخلاقی، خود روح تسامح‌گری را به منصف ظهور رساند از دست داد؟

چرا در اوقاتی که رستاخیز فکری و علمی ایران به ذروهٔ اعتلای خود رسیده بود و نژاد ایرانی مقتدای فکری و علمی در کلیهٔ رشته‌ها بشمار می‌آمد، ناگهان ایران دچار وقفه شد و برای مدتی طولانی درجا زد.

به شهادت خود تاریخ، یکی از علل مهم آن این است که با آمدن ترکان دوره‌ای تازه در تاریخ ایران اسلامی آغاز می‌شود، دوره‌ای که ایران استقلال سیاسی خود را از دست می‌دهد و سیطره ترکان را می‌پذیرد و با پیدایی حکومت میلیتاریزه ترکان که ساختار نظامی، سیاسی آن متکی به ارتش و قوهٔ قهریه بود، استبداد اجتماعی و اختناق فکری همراه با تعصب و تنگ‌نظری در مسایل دینی خودنمایی کرد.

ما در این رهگذر تلاش کرده‌ایم ۱- هم مقوله مناسبات و ورود ترکان به ایران را در فرآیند تاریخی خودش، از حرکتشان بسوی ماوراءالنهر و ایران و نفوذ در دستگاه خلافت عباسی و قدرت‌یابی آنها را در دربار سامانی نشان دهیم. ۲- چگونگی روی کار آمدن محمود غزنوی و پیدایی این سلسله و

نگاهی هم به اوضاع کلی این دوره و عملکرد و نتیجه سیاستهای این سلطان را مورد ارزیابی قرار داده باشیم.

به لطف خداوند متان کار این پایان‌نامه با دقت و تیزبینی جناب آقای دکتر خلعتبری استاد گرانمایه و دلسوز دانشجویان در سمت استاد راهنما (رئیس گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه شهید بهشتی تهران) و نکته‌بینی و ظرافت در تصحیح این پایان‌نامه توسط جناب آقای دکتر البرز بعنوان مشاور اینجانب انجام پذیرفت که لازم است نهایت امتنان را از آنان داشته باشم. همچنین از مسئولین و کارکنان کتابخانه‌های ادبیات و مرکزی دانشگاه شهید بهشتی، دانشگاه تهران، تربیت مدرس، دانشگاه فردوسی مشهد و کتابخانه آستان قدس رضوی، که در تهیه و ارائه منابع بنده را صمیمانه یاری نموده و نیز از دوستان و همکاران ارجمندی که در تهیه برخی منابع یاور و مشوق اینجانب بودند تشکر کنم.

در پایان از همپایی و همدلی همسر گرامی ام شهناز بخشایشی، که با وجود تدریس در دبیرستانهای مختلف و مشغله فراوان، در طول مدت تحصیل و به اتمام رساندن این پایان‌نامه، فراغت خاطر را برایم فراهم نمود و تمامی مشکلات را تحمل کرد صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم. و در نهایت از تمامی خوانندگان عزیز و گرامی درخواست می‌کنم ضمن اینکه بنده را به خاطر وجود برخی کمبودها و کاستی‌ها در این نوشته مورد بخشش قرار می‌دهند، هرگونه پیشنهاد و انتقاد سازنده خود را به اینجانب ارائه و حجتیرا از راهنمائیهای خودشان محروم نسازند.

محمداسماعیل ابوالحسنی

شهریور ۱۳۷۷

بخش اول

ترکان و علل توجه آنان به ایران و اسلام